

Віра Дем'яненко

ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ МОТИВАЦІЇ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ВИБОРІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості патерналістських установок масової політичної свідомості в Україні та аналізується рівень їх впливу на електоральний вибір громадян України у ході парламентських виборів 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр.

Ключові слова: парламентські вибори, масова політична свідомість, патерналізм, ціннісні орієнтації, популізм.

Vira Demyanenko. Paternalistic motivation in electoral choice of the Ukrainian citizens. In article features paternalistic attitudes of mass political consciousness in Ukraine and analyzes their impact on the level of the electoral choice of the citizens in the parliamentary elections of 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012.

Key words: parliamentary elections, mass political consciousness, paternalism, values, populism.

Від ефективності функціонування механізмів громадсько-політичної участі громадян країни значною мірою залежить розвиток демократії. Активність участі громадян у суспільно-політичному житті зумовлена станом політичної культури суспільства. Широке залучення громадян на постійній основі до політичного процесу неможливе без засвоєння ними відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських установок.

Характер громадсько-політичної участі визначається політичною ефективністю і компетентністю, інтересом до політики, довірою населення до громадських і державних інститутів, громадянською відповідальністю як відчуттям особистої відповідальності щодо стану суспільних справ. Активність участі громадян у суспільно-політичному житті також залежить від ступеня поширеності у суспільстві патерналістських установок, екстернальних орієнтацій

(суб'єктивна впевненість у тому, що все у житті залежить переважно від зовнішніх обставин – *прим. автора*), а також від ступеня суб'єктивної важливості для населення політико-громадянських цінностей.

Завдання дослідження полягає у з'ясуванні проявів патерналістських настроїв та виявленні основних тенденцій у змінах ціннісних орієнтацій масової політичної свідомості в електоральній поведінці громадян України на основі аналізу результатів вітчизняних парламентських виборчих кампаній упродовж останніх двох десятиліть.

Соціально-психологічні особливості населення України, ціннісні орієнтації масової політичної свідомості постійно моніторяться різноманітними соціологічними службами та характеризуються в аналітичних доповідях науково-дослідних установ [11, 12, 13, 14]. Патерналізм як соціально-політичну установку розглядають у своїх працях Є. Головаха [3], А. Зоткін [5] та інші вітчизняні дослідники [15].

Патерналізм є однією із найважливіших характерних особливостей української свідомості. Подібні установки розглядаються як спадщина суспільного устрою, соціальної системи та ідеологічної доктрини, характерних для СРСР. Патерналізм притаманний громадянам усіх пострадянських держав як практичний прояв радянської системи соціального забезпечення. Це право на працю, елементарні соціальні гарантії, безкоштовні освіта та лікування, мінімальне пенсійне забезпечення. Усе це є базисною основою для виживання і люди до всього цього звикли, вважаючи, що держава зобов'язана забезпечити соціальний захист. Незважаючи на те, що сьогодні медичні послуги і вища освіта (у значною мірою і середня) забезпечуються, у тому числі, і на контрактній основі (є платними), у масовій свідомості зберігаються уявлення про те, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист у попередніх обсягах. Безумовно, сталися певні зміни, порівняно з радянським періодом, деякою мірою ослабла патерналістська орієнтація на державу, на конкретні органи влади. І все ж, багато людей готові бути підлеглими будь-кого, хто дасть роботу, зарплату тощо.

Менш схильна до цього українська молодь, проте вона не стільки за європейськими мірками індивідуалістична, скільки егоїстична. Хоча з'являються паростки нової свідомості, формується нове ставлення: не чекати чогось від держави, а намагатися вирішити все самим, взяти відповідальність за свою долю на себе.

За даними, одержаними Центром соціальних досліджень «Софія» у рамках комплексного соціологічного дослідження «Український характер», проведеного з 22 по 30 березня 2011 р., у масовій свідомості серед суспільно значимих цінностей пріоритетне місце належить «справедливості», «стабільності», «порядку» і «матеріальному достатку». Саме ці цінності назвали більше половини опитаних як такі, що, насамперед, викликають позитивні почуття. Кількість екстерналів в Україні є майже на 10 % більшою, ніж кількість інтерналів, що докорінно відрізняється від ситуації у країнах Західної Європи, де відносну більшість становлять інтернали [12]. Невіра людей у власні сили, звичка покладатися на зовнішні обставини перешкоджає поширенню активістських орієнтацій, сприяє усталеності патерналістських установок. Нині, як і на початку незалежності, переважна більшість громадян України покладає сподівання щодо власного соціального захисту на державу [5, с. 240]. Про домінування патерналістських настроїв також свідчать дані, які характеризують уявлення українців про соціальну справедливість. Більше половини (57,1 %) опитаних вважають, що саме держава повинна підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальне благополуччя громадян і не допускаючи великої різниці в доходах. Менше половини (39,3 %) респондентів вважають, що соціальна справедливість повинна забезпечуватися шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантуючи при цьому дотримання законів [12].

Дослідники водночас відмічають, що український патерналізм має специфічні риси. У радянському суспільстві – суспільстві «одержавленої» людини – патерналізм проявлявся як повна залежність людини від держави: її

навчання, місце роботи, трудова, ідейна мотивація і навіть побут були пов'язані з державою і нею організовувалися. У сучасній українській масовій свідомості патерналізм проявляється як залежність від держави у тих випадках, коли громадянин не може вирішити проблему сам. Усього, що українець здатний добитися, у тому числі через корупційну купівлю адміністративних послуг, він добивається самотійно. Вітчизняна адміністративна машина успішно користується цією специфічною особливістю своїх співгромадян, які звикли до відсутності розуміння їх проблем і сприяння їх вирішенню з боку бюрократії. Але в тих випадках, коли проблему неможливо вирішити своїми силами (частіше всього це питання матеріального забезпечення), українські громадяни розраховують на допомогу держави, вважаючи, що держава зобов'язана турбуватися про населення. Цим користуються політики, які у програмних документах декларують ліберальні цінності і ліберальні реформи, у своїх передвиборчих виступах постають здебільшого як соціал-популісти, патерналісти [12].

Для з'ясування характеру масової політичної свідомості під час виборів важливими є політико-ідеологічні преференції виборців. Амбівалентність масової політичної свідомості, на яку вказують усі дослідники, полягає у постійній боротьбі інтернальної та екстернальної орієнтацій. Їхнє співвідношення проявляється через рівень підтримки тих політичних сил, які апелюють чи до патерналістської, чи до ліберальної моделі відносин між владою і громадянами.

Високий бар'єр екстернальності, яким характеризувалася масова політична свідомість громадян України упродовж 1990-х рр., повністю виявився під час вітчизняних парламентських виборів. Найповнішу і послідовну патерналістську модель сповідували партії «лівого» спрямування. На парламентських виборах з «лівою» платформою виступали Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ) та Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ). У ситуації гострої соціально-економічної кризи,

спричиненої переходом від командної до ринкової економіки, оцінювальна функція масової політичної свідомості проявлялася у збудженні ностальгійних мотивів. Відповідно, інтегративна функція сприяла активнішомугуртуванню тих, хто прагнув регульованої економіки. Платформа «лівих» партій (попри окремі відмінності між ними, її можна вважати спільною – *прим. автора*) відповідала тодішнім потребам та інтересам значного суспільного сегмента. Зокрема, у ній наголошувалося на ефективному державному контролі за зовнішньоекономічною діяльністю і навіть на державній монополії на зовнішню торгівлю, на державному контролі за ціноутворенням, на недопущенні вільного ринку землі і приватизації колишніх колгоспних і радгоспних земель. Політична психологія значної частини населення України була мало адаптована до нових умов, що стало спонукальним мотивом для виявлення симпатій до «лівих» політичних сил.

Окрім того, вкрай негативно оцінювалися дії приватного капіталу, з появою якого асоціювалося різке зростання правового нігілізму з боку самих підприємців, державних службовців, правоохоронних органів, у середовищі яких почала потужно проявлятися тенденція до корумпованості прийняття рішень. З переходом до ринкових відносин у країні зміцнюється криміналітет, погіршується екологічна ситуація. Для населення, яке пережило шок від втрати накопичених у радянські часи заощаджень, більшість якого втратила роботу як на державних підприємствах, що масово закривалися, так і на приватних, які тільки з'являлися, ринкові відносини і приватний капітал видавалися більшим злом, ніж командно-адміністративна економіка і авторитарна політична система. Як наслідок – значна частина виборців почала схилитися до підтримки політичних сил, які обіцяли відновити радянський «порядок» у ліберальнішому варіанті.

На парламентських виборах 1994 р. «ліві» отримали 30,6 % мандатів від загальної кількості обраних депутатів. Особливо велику підтримку «лівим» політичним силам надали виборці на Сході та Півдні України: у

Донецькій області їхні кандидати здобули 55 %, в Луганській – 68 % мандатів. При цьому найуспішнішою з трьох «лівих» партій виявилася КПУ, чия програма була найрадикальнішою (за патерналістським критерієм). Із 97 депутатів, обраних на Сході України, комуністів було 51, на Півдні, відповідно, 75 і 33, у Центрі – 155 і 39. Із 405 обраних народних депутатів (частина мандатів деякий час залишалася «нерозіграною») на «ліві» партії припадало 124 [15, с. 84 – 87]. Загалом КПУ отримала близько 25 % мандатів, СелПУ – 5,34 %, СПУ – 4,15 %. Інші політичні сили користувалися значно меншим рівнем підтримки. Народний Рух України виборов 5,9 % депутатських мандатів, ще менше одержали Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія, Партія демократичного відродження України, Демократична партія України, Партія праці, Соціал-демократична партія України, Українська консервативна республіканська партія, Громадянський конгрес України [4].

На парламентських виборах 1998 р., які проводилися за змішаною системою, масова політична свідомість зберегла свою патерналістську зорієнтованість. У багатомандатному окрузі до КПУ виявили свою прихильність 24,65 % виборців, що дозволило їй вибороти 84 мандати; до виборчого блоку, утвореного СПУ і СелПУ – 8,55 % (29 мандатів); до ПСПУ, яка вперше брала участь у виборах – 4,04 % (14 мандатів). У цілому загальна частка виборців у загальнодержавному багатомандатному окрузі, для яких привабливою виявилася «ліва» патерналістська модель розвитку, становила 37,25 %. Окрім того, кандидати від КПУ здобули 38 мандатів у мажоритарних округах, блок СПУ-СелПУ – 6 мандатів і ПСПУ – 2 мандати [8, с. 595; 9, с. 345]. Виборців із патерналістською орієнтацією влаштовував радикалізм «лівих» партій, насамперед КПУ, яка закликала до усунення конституційним шляхом правлячого режиму і до переходу на соціалістичний шлях розвитку. До зміни влади і зміни економічного курсу держави закликала і ПСПУ. Блок СПУ-СелПУ пробуджував у масовій політичній свідомості страх перед «реальною загрозою національної катастрофи» [6, с. 19].

Однак вагома частка симпатиків «лівих», виборчі успіхи КПУ упродовж 1990-х рр. не були свідченням відходу масової політичної свідомості від ліберальних індивідуалістських цінностей. Більша частина населення все ж таки підтримувала ідеї особистої відповідальності індивіда, ідеологію ринкових реформ, тим більше, що представники зазначеної ідеології також успішно використовували популістську риторику, поєднуючи ліберальні та патерналістські гасла. Такою риторикою послуговувалися як представники «правих» та «центристських» партій, так і позапартійні кандидати. Остання обставина була опосередкованим свідченням амбівалентності масової політичної свідомості, часто орієнтувалася на конкретну особу. Це – звичка сподіватися на конкретного керівника, рудимент авторитарної традиції. Бажання голосувати за конкретного депутата як за представника свого округу не зникло навіть після багатьох випадків невиконання обранцями своїх передвиборчих обіцянок, задекларованих програм, переходу на інші політичні платформи, до іншого політичного табору. Амбівалентна свідомість продовжувала робити свій вибір на користь політиків, які вміло навіювали виборцям патерналістські мрії.

На зламі століть масова політична свідомість, залишаючись у цілому амбівалентною, демонструє певні зсуви у бік інтернальності, що проявилось у змінах електоральних переваг. На парламентських виборах 2002 р., які також проводилися за змішану системою, «Наша Україна» набрала 23,57 % голосів виборців, випередивши КПУ (19,98 %). Причому, навіть у Донецькій області виборці відмовили у наданні пріоритету комуністичній ідеології. Націонал-демократична ідеологія «Нашої України» здобула найбільшу підтримку не лише у західних, а й у деяких центральних та північних областях і м. Києві. Проходження до Верховної Ради України партій, які або перебувають на «лівій» платформі (СПУ – 6,87 %), або використовують «ліві» гасла (СДПУ(о) – 6,27 %) чи патерналістські обіцянки («Блок Юлії Тимошенко» – 7,26 %, блок «За єдину Україну!» – 11,77 %), залишаючись при

цьому партіями з ринковою орієнтацією, було свідченням збереження значної частки екстернальності у масовій політичній свідомості. При цьому, у мажоритарних округах перемогу отримали 66 представників блоку «За єдину Україну!», які за практикою «центризму» вміло грали на патерналістських очікуваннях населення [2, с. 175 – 177].

Про зростання потенціалу інтернальності у масовій політичній свідомості свідчило й те, що симпатії виборців все більше схилилися до тих політичних партій, які обстоювали ліберально-ринкову модель, хоч і з деякими елементами державного регулювання. Свідченням цього стали парламентські вибори 2006 р., на яких суттєво зменшилася підтримка виборцями блоку «Наша Україна» – 13,95 % голосів, але Партія регіонів здобула 32,14 % [1, с. 8, 9]. Хоча ці партії були політичними конкурентами і мали протилежні погляди на геостратегічні перспективи України, проте вони, по суті, ідентичні в орієнтації на ринкову економіку і приватну ініціативу. При цьому найбільш «ліва» партія КПУ змогла набрати лише 3,66 % електоральної підтримки, а поміркованіша в питаннях ринкових відносин і приватної власності СПУ – 5,69 %.

Спираючись на ці, здавалося б, втішені результати, про серйозні зсуви масової політичної свідомості у бік ліберальної ідеології говорити не доводилося, оскільки і Партія регіонів, і блок «Наша Україна» у передвиборчій агітації щедро використовували соціальний популізм. Окрім того, БЮТ, послуговуючись лівоцентристською риторикою, зміг здобути 22,2 % голосів активних виборців [1, с. 8 – 9]. Усе це дозволяє стверджувати про наявність у масовій політичній свідомості значної патерналістської складової, яка є чинником стримування соціальної, а відтак і громадянської активності.

Результати позачергових парламентських виборів 2007 р. засвідчили збереження цієї загальної тенденції: ПРУ здобула найбільшу частку голосів – 34,37 %, БЮТ – 30,71 %, блок «НУ-НС» – 14,15 %, «Блок Литвина» – 3,96 %. Вибори загалом засвідчили майже повний поворот масової політичної свідомості від ідеології державного

контролю над суспільством: КПУ набрала 5,39 % голосів, а СПУ і ПСПУ не подолали прохідного бар'єра [10, с. 479 – 480]. Тобто знову спряцювала амбівалентність свідомості – намагання поєднати ринок із державним дирижизмом у соціальній політиці.

Парламентські вибори 2012 р. продемонстрували поляризацію ідеологічних переконань у масовій політичній свідомості громадян України. Суттєво збільшилася підтримка КПУ – 13,18 % і водночас до парламенту вперше потрапила праворадикальна політична сила – ВО «Свобода» з досить вагомим результатом – 10,44 %. Лівоцентристська ОО «Батьківщина» одержала підтримку 25,54 % активних виборців, результат правлячої Партії регіонів, яка ідеологічно позиціонує себе як правоцентристська, становив 30 % (вперше на виборах в Україні партія влади вийшла на перше місце у виборчих перегонах). Остання своїм результатом (хоч і очікувався значно вищий) має завдячувати патерналістським очікуванням значної частини українських виборців. Не лише КПУ, а і ОО «Батьківщина», і Партія регіонів у передвиборчій агітації активно послуговувалися соціальним популізмом. Прихильники «УДАРу» (13,96 %) – здебільшого молоді люди, які мало розраховують на державу і для свідомості яких більш характерна інтернальність [7]. Якщо результати виборів по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу засвідчили певні ідеологічні зсуви у масовій політичній свідомості у бік національних та демократичних цінностей, то електоральний вибір у мажоритарних округах визначався (за невеликими винятками) суто патерналістськими очікуваннями. Прийняття змішаної виборчої системи мотивувалося багатьма політиками тим, що обраний по округу депутат буде ближчим до виборця, зможе успішно вирішувати місцеві проблеми. Така риторика була явно розрахована на патерналістські настрої в масовій політичній свідомості громадян України. Виборча кампанія депутатів-мажоритарників, насамперед висуванців (явних та прихованих) Партії регіонів, супроводжувалася не лише роздачею обіцянок, а і

прямим та непрямим підкупом виборців, часто через залучення бюджетних коштів. Таким чином українські політики замість того, щоб створювати умови для формування відповідального ставлення громадян до своєї долі та долі своєї країни, і далі підживлюють екстернальність масової політичної свідомості.

Динаміка участі громадян України у виборах та еволюція їхніх політико-ідеологічних преференцій свідчить про специфічність структури орієнтацій у масовій політичній свідомості населення країни. Електоральні переваги зумовлені пошуком надійнішого гаранта вирішення соціальних проблем населення інструментарієм етатизму. Для виборця, який керується цінностями патерналізму, ідеалом влади є та, що не лише приймає політичне рішення, а й бере на себе відповідальність за забезпечення високих соціальних стандартів.

Найвиразніша специфічність електоральних проявів масової політичної свідомості в Україні полягає у її піддатливості ситуативним змінам, що свідчить про її політико-ідеологічну неусталеність та психологічну нестабільність. Унаслідок цього активність масової політичної свідомості проявляється під час виборів у вигляді позитивної реакції на політичні програми і риторики, які амбівалентно поєднують етатистські та індивідуалістичні цінності. Про це свідчать результати парламентських виборів 2012 р., коли у багатьох, здебільшого сільських виборчих округах центральних регіонів України, значну перевагу здобули опозиційні партії, а серед депутатів-мажоритарників перемогли представники чи ставленики Партії регіонів.

Електорати різних партій відрізняються за соціально-демографічною структурою. За рівнем освіти найвищий освітній рівень у виборців ВО «Свобода», де 48 % мають вищу освіту, ще 6 % – незакінчену вищу, 30 % – середню спеціальну, 12 % – загальну середню освіту і 3 % – незакінчену середню. Переважають виборці з вищою освітою і в електораті «УДАРУ» – 38%, 9 % – з незакінченою вищою (ще 31% – із середньою спеціальною освітою, 17% – із загальною середньою освітою і 5% – із

незакінченою середньою). В електораті Партії регіонів переважають виборці з середньою спеціальною освітою – 38 % (із незакінченою середньою – 10 %, загальною середньою – 19 %, вищою – 28 %, незакінченою вищою – 5 %). Майже аналогічний за рівнем освіти і електорат ОО «Батьківщина»: 35 % виборців із середньою спеціальною освітою, 33 % – із вищою, 6 % – із незакінченою вищою, 18 % – із загальною середньою і 8 % – з незакінченою середньою. Дещо нижчий освітній рівень у виборців КПУ: 38 % мають середню спеціальну освіту, 26 % – вищу і 5 % незакінчену вищу освіту, 21 % – загальну середню і 10 % – незакінчену середню освіту.

За віком наймолодший електорат в «УДАРу» В. Кличка (53 % віком до 40 років), найстарший – у КПУ (67 % старші за 50 років), структури електоратів ВО «Свобода», ОО «Батьківщина» та ПРУ за віковим складом подібні.

За типом проживання найбільше сільських жителів у структурі електорату має ОО «Батьківщина» – 39 %, жителів обласних центрів – 33 %, ще 28 % – жителі міст районних центрів центрів. В електораті ПРУ лише 25 % виборців проживають у обласних центрах, 40 % – жителі міст районних центрів і 35 % – мешканці сіл. Так само і в електораті КПУ більшість становлять жителі міст районних центрів (41 %), жителі сіл – 30 %, обласних центрів – 28 %. А от в структурі ВО «Свобода» переважають жителі обласних центрів (47,5 %), найменше мешканців села (24 %), 29 % – жителі міст районних центрів. Переважають жителі обласних центрів і в структурі електорату «УДАРу» – 40%, але, порівняно з ВО «Свобода», там більше сільських виборців – 31 %, і 29% – жителів міст районних центрів [11].

Такі результати соціально-демографічного зрізу електорального волевиявлення, серед іншого, свідчать про те, що частина населення, яка має нижчий освітній рівень, мешкає у сільській місцевості, люди старшого покоління легше піддаються популістському пропагандистському впливу, у їх свідомості переважають екстернальні орієнтації. Водночас порівняльний аналіз результатів парламентських виборів 2007 і 2012 рр. переконливо свідчить: за п'ять років

відбулася часткова зміна поколінь, і це основна причина змін у ціннісних орієнтаціях масової політичної свідомості, а отже, і європейських перспективах українського цивілізаційного вибору. Замість старшого «совкового» покоління з меншовартісними комплексами та патерналістськими орієнтаціями у виборчий процес потужно вливається нове – генерація «народжених в Україні». Таким чином, проявляється досить стійка (хоч і не така масштабна, як хотілося б) тенденція до посилення відповідальності, патріотизму та зростання інтелектуального рівня українського виборця.

1. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник. У двох книгах. Книга 2 / Давидович Я. В., Ставнійчук М. І., Шарикова З.К. та ін. – К.: Атіка, 2006. – 328 с.

2. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформаційно-довідкове видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2002. – 676 с.

3. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні / Є. Головаха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamonitor.tripod.com/>.

4. Доповідь Голови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України Івана Ємця. 11.05.1994 / Іван Григорович Ємець // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.

5. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін / Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / Аналітичні матеріали/. За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.

6. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / О. Ключев // Віче. – 2009. – № 8. – С. 17 – 20.

7. Парламентские выборы на Украине (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/>.

8. Парламент України: вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 1998. – Ч. I. – 616 с.

9. Парламент України: вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 1998. – Ч. II. – 728 с.

10. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року: Інформаційно-довідкове видання / Магера А. Й., Охендовський М. В., Погонюк В. А. та ін. – К.: Фенікс, 2008. – 704 с.

11. Результати екзит-полу: Хто і як голосував – розподіл електоратів за демографічними показниками. Вибори 2012: сподіване і несподіване. Думки експертів. 7 листопада 2012 р. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/>.

12. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад, 2011 / Сайт Центра социальных исследований «София» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua/>.

13. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. – С. 33–104.

14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є. І. Головахи, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

15. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / Гарань О. В., Майборода О. М., Ткаченко О. І., Хмелько В. І. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2000. – 256 с.